

Ю. В. Хитровська

**ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ТА ШТУНДИЗМ НА
ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

У другій половині XIX — на початку XX ст. ідеологічною основою існування Російської імперії залишалось православ'я. В цей період офіційна православна церква перебувала у глибокій кризі. Її одержавлення звело глуху стіну недовіри та неприязні між парафіянами і духовенством, породило антицерковні настрої не лише серед селянства, а й серед інтелігенції, послабило ідеологічний вплив церкви на всі верстви суспільства. Тривалий занепад православ'я призвів до вкорінення, як на території самої імперії, так і, зокрема, в Україні ледве досягнутого розмаїття релігійних общин, які зсередини підточували ідеологічні підвалини держави. Ці процеси викликали серйозне занепокоєння і самодержавства, і самої офіційної конфесії, які вбачали у них істотну загрозу для свого панування.

Включення православної церкви до структури державної системи Російської імперії в статусі Відомства православного віросповідання, з одного боку, ставило цю релігійну конфесію в елітарні умови існування в державі, з іншого ж — унеможлилювало проведення нею самостійного курсу, навіть у тій частині, яка стосувалася вирішення внутрішньоцерковних проблем. Погодившись на статус “панівної і первенствующої”, православна церква фактично погоджувалася і на ті засоби, якими цей статус утверджуватиметься, тобто на обмеження, а часто і приниження прав та свобод інших віросповідань, які існували в імперії.

Якщо судити із офіційних православно-церковних документів, суттєвою загрозою неподільному пануванню православної церкви в російській державі, у тому числі на Правобережній Україні, в другій половині XIX — на початку XX ст., поряд з католицьким фактором, стало православне та протестантське сектантство. В щорічних звітах обер-прокурора Синоду по Відомству православного віросповідання воно зображувалося як “роз’їдаюче південний край явище не лише антицерковного, а й антиросійського, антидержавного спрямування”, позиціо-

нувалося як “внутрішній ворог держави і святої православної церкви” [1].

Одним із найбільш небезпечних, так званих антидержавних, напрямків сектантства в Російській імперії, в тому числі на Правобережній Україні, вважався штундизм, віднесений окремим царським указом 1894 року до “особливо шкідливих сект” [2]. Про особливу небезпеку “штундизму” яскраво свідчить величезна кількість статей, проповідей православних священиків-місіонерів, надрукованих у періодичних виданнях, які виходили в окреслений період, доповідей чиновників із особливих доручень, звітів губернаторів “Південно-Західного краю”, дисертаціях слухачів Київської Духовної академії та навіть листів правобережних поміщиків, надісланих оберпрокурору Синоду, присвячених цьому сектантському напрямку, що стали джерельною базою для написання даної статті. Серед сучасних видань, які сприяли дослідженню проблеми взаємин офіційної православної церкви й штундизму, варто виділити “Історію релігії в Україні” за редакцією А. М. Колодного, П. Л. Яроцького, Б. О. Лобовика та інших, десяти томне видання “Історія релігії в Україні” (том третій), яке на сьогоднішній день ще не завершене, а також монографія Г. М. Надтоки “Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект”. Основний здобуток цих робіт — нові концептуальні підходи до визначення ролі релігії загалом, і протестантських течій зокрема, у процесі розвитку суспільства. Метою даної статті є з’ясування історії виникнення та ареолу розповсюдження штундизму на Правобережній Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., аналіз статистичних даних щодо кількості прибічників цього сектантського напрямку в цьому краї та причин його появи і поширення в окреслений період, дослідження заходів боротьби з цим явищем як з боку державного адміністративного і карального апарату, так і самої православної місії, та простеження історії взаємин православ’я і штундизму після видання царського маніфесту 1905 року про віротерпимість в Російській імперії. Особливу увагу автор звертає на аналіз статистики кількості правобережних штундистів, причин появи та поширення цього сектантського напрямку на Правобережжі та характеристики заходів боротьби держави та офіційної церкви з

ним. Варто зауважити, що перспективними у розробці даної проблеми можуть бути питання стану та умов функціонування штундистських інститутів на Правобережній Україні, їх соціальні та релігійні орієнтири, основні етапи розвитку конфесійної політики штундистських організацій щодо офіційної церкви, еволюція церковно-православної концепції і практичної організації міжконфесійних взаємин, зміст та результати місіонерського протистояння православ'я та штундизму.

Аналізуючи проблему православно-штундистських стосунків, варто звернути увагу на історичний розвиток всього сектантства до початку ХХ ст. Він поділяється на два основних етапи: перший — до 1850-х рр., характеризується тим, що сектантство майже виключно культивувалося нечисельними представниками еліти, другий — бере початок з 1850-х рр., коли сектантство переходить у фазу народницького релігійного руху. На першому етапі офіційна церква майже не помічала сектантських захоплень представників вищих суспільних прошарків, на другому — була серйозно стурбована наростаючою лавиною народного сектантства, позбавленою підтримки еліти, що розвивалася стихійно, зазнаючи нищівних ударів православної місії.

Штундизм з'явився на українських землях у 1824 році, коли до Херсонської губернії для роботи серед німецьких колоністів прибув реформатський пастор Йоган Бонекемпер, який із реформатів, що проживали в колоніях Рорбах і Вормс поблизу Одеси, організував парафію. Бонекемпер всіляко підтримував серед своїх парафіян проведення так званих біблійних годин (штунден — від німецького *die Stunde*), тобто зібрань віруючих, які були додатковими до церковних і проводилися по домівках парафіян. Релігійні громади, що одержали назву штундистських, згодом виникли у багатьох інших поселеннях німецьких колоністів, розташованих у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях [3].

Перші українські штундистські громади виникли в селах Основа та Гнатівка, Одеського повіту Херсонської губернії, де наприкінці 1861 — на початку 1862 рр. прийняли хрещення селяни Федір Онищенко та Михайло Ратушний. Пізніше такі громади з'явилися у селі Карлівка і містечку Любомирка Єлисаветградського повіту, де першими штундистами стали україн-

ські селяни Трифон Хлистун, Юхим Цимбал та Іван Рябошапка [4].

Одним із центрів штундизму у 1860-ті рр. став Таращанський повіт Київської губернії. 1868 року перші проповідники цього сектантського напрямку з'явилися в селі Плоскому, пізніше — в селах Чаплинка і Косяківка, де активну місіонерську діяльність розгорнув селянин Герасим Балабан, який повернувся із заробітків у Херсонській губернії. До середини 1870-х рр. штундизм поширився у Звенигородському та Сквирському повітах, у містечку Боярці, у передмісті Києва Деміївці [5]. На початку ХХ ст., за даними чиновника із особливих доручень Василя Скворцова, значного впливу штундизму зазнав і Київ, який став “центром всього південно-руського штундизму”. Далі за кількістю представників цієї секти йшли Канівський, Васильківський та Уманський повіти Київської губернії. Вагомо штундизм був представлений і в Таращанському, Звенигородському, Чигиринському та Сквирському повітах, менше — у Бердичівському та Радомишльському повітах Київської губернії, а також у Подільській (Балтський повіт) та Волинській (Житомирський, Заславський та Новоград-Волинський повіти) губерніях [6].

Щодо статистичних даних, то як зазначає у своєму звіті від 21 травня 1904 року все той же чиновник із особливих доручень Василь Скворцов, точну кількість штундистів на Правобережжі підрахувати важко, хоча й припускає, що прибічників цього сектантського напрямку в Київській губернії нараховувалося до 9 тисяч чоловік, у Подільській та Волинській губерніях — кілька сот чоловік [7]. Скоріше за все, його дані достатньо достовірні. Про це свідчать, зокрема, дані, які подають у своїх звітах губернатори “Південно-Західного краю”. Так, за даними Волинського губернатора за 1901 рік у цій губернії проживало 60 прибічників штундизму [8], за 1912 рік — 253 [9]. За звітом Подільського губернатора за 1889 рік штундистів у підвладній йому губернії нараховувалося 100 чоловік [10]. Варто зауважити, що незважаючи на наявність статистичних даних, офіційні звіти не можна вважати стовідсотково вірними, адже вони враховували лише кількість так званих “явних штундистів”, але не зараховували до їх кола таємних сповідачів цього віросповідання і тих людей, які коливалися у своїх релігійних

уподобаннях. А кількість таких осіб, ймовірно, була численна. На цю обставину звертає увагу Василь Скворцов, який зазначає у своєму звіті, що “на 1 штундиста припадає 10 тих, хто сумнівається у вченні православної церкви, а на 100 зрікшихся православ’я — 1000 тих, хто сумнівається в його догматах, а значить і в своїх політичних поглядах... Небезпека штундизму полягає саме у його прозелітизмі...” [11].

Зауважимо, на кінець XIX — початок XX ст. не лише значно зросла кількість правобережних штундистів, що не могло не турбувати православну церкву і російський уряд, а й сам штундизм, як релігійне вчення, вже не був монолітним, він поділявся на кілька течій:

- 1) так звана “штунда духовна” або обрядова (найстаріша форма штундизму);
- 2) штундо-баптизм (змішана форма штундизму та німецько-го баптизму);
- 3) штундо-толстовство (штундизм, який ускладнив свої догмати вченням графа Лева Товстого);
- 4) мальованщина (секта, породжена штундизмом, яка мала яскраво виражений містичний характер та зазнала певного впливу соціалістичної ідеології).

Варто зауважити, що на початок XX ст. на Правобережній Україні серед зазначених течій кількісна перевага була на боці штундо-баптизму та мальованщини.

Аналізуючи причини появи штундизму на українських землях, можна сказати, що вони найрізноманітніші. Більшість православних джерел називають три найголовніші причини: місіонерська діяльність німецьких колоністів, релігійно-моральна неосвіченість народу і формальне, байдуже ставлення православного духовенства до своїх пастирських обов’язків. Але називаються й інші причини. Так, православний священик Михайло Плетньов звертає увагу на “хабарництво попів” [12]. На цю причину вказує й поміщик Київської губернії Володимир Корчак-Сивицький у своєму листі до обер-прокурора Синоду Дмитра Товстого від 11 квітня 1872 року: “за виконання треб священики все частіше вимагають непомірної плати від селян: іноді вдвічі й тричі більшої, ніж це можливо... Це перетворюється на справжній торг. Спочатку селянин умовляє свого духовного пастиря зменшити плату, але священик не піддається,

тоді селянин починає сердитись, нерідко закінчуючи розмову сваркою, але все ж платить. Такі стосунки селян і сільського духовенства часом стають просто нестерпними...” [13]. Також цей поміщик у своєму листі зазначає, що сільське населення переходить у штундизм не заради пошуку моральнішого життя, на що звертають увагу самі селяни, а головну роль у цьому процесі відіграє банальний матеріальний розрахунок, адже штундистські проповідники обіцяють їм “багатство, здоров’я й щастя”, якщо вони перейдуть до їхньої секти, а також, що всі гроші, які селяни платять православним священикам за виконання треб, залишаться у них у кишнях і вони зможуть використовувати їх для господарських витрат або на домашні потреби і що, зрікшись православ’я, вони ніколи не будуть працювати на духовенство і церкву безкоштовно. До того ж у штундистів практикувався звичай надавати невелику грошову допомогу найбіднішим та найвпливовішим селянам [14]. Слухач Київської Духовної академії Михайло Ростовський серед причин виникнення і розповсюдження штундизму називає заступництво з боку світської влади, глибокий антагонізм між суспільними станами, а також урядові репресії щодо сектантів та функціонування антисектантського законодавства [15]. Досить цікавими є міркування щодо причин зародження штундизму православного священика Івана Тарасевича. Так, він зазначає, що “малярі, які малюють ікони для народу, не знають найелементарніших правил креслення й абсолютно не замислюються про правильність або красу створюваного зображення. Все чого вони прагнуть — у порівняно короткий термін виготовити якомога більше ікон. Сам народ, при всій повазі до святинь, називає таких малярів “богомазами” [16]. До того ж торгівці іконами, як правило, обирають місцем своєї торгівлі шинки та бурякові плантації, де скупчується велика кількість людей. Торгують іконами на землі, часто принадажують покупців блазенськими витівками. Ось чому, на думку Івана Тарасевича, необхідно продавати зображення святих виключно “у святих місцях” і щоб “ікони створювалися виключно майстерними й чесними руками” [17].

Боротьбою із штундизмом, як і з іншими сектами, займалася поліція і жандармерія, проправославний, антисектантський характер мало й чинне законодавство. Однак адміністративні

органи не могли вжити санкцій без згоди “панівної” православної церкви. Саме вона давала остаточний висновок — потребує інтерес церкви у кожному окремому випадку карного переслідування факту інаковір’я чи можна обійтися заходами попередження або заборони. Отже, за кожним фактом переслідування штундистів, як і інших сектантів, стояло не лише Міністерство внутрішніх справ, а й згода офіційної церкви.

Церковна преса закликала розгортати боротьбу із штундизмом його ж методами — бесідами, книгами, листівками. Для цього було створено понад 250 протисектантських та протирозкольничих комітетів різних рівнів і мобілізовано більше 3000 місіонерів по всій Україні. І слід визнати, проповідницька справа знаходила справжніх ентузіастів. Видатними теоретиками і організаторами православної місії вважалися українські пастирі і богослови: М. Кальнєв, С. Потьохін, І. Айвазов, праці яких були визнані посібниками для місіонерів всієї імперії [18]. Проте, варто зауважити, що головні сили місіонерів, представлених армією парафіяльних священників, були розколоти. Одні з них, як зокрема пастир Таращанського повіту на Київщині Артемій Бурилов, не вбачали у штундизмі, як і всьому сектантстві, небезпеки для православної віри. Інші, які склали більшість священнослужителів, запевняли владу у марноті морального впливу на сектантів, вказуючи на репресії як єдино можливий шлях перемоги над іновір’ям [19].

Якими б рішучими не були вказівки Синоду протидіяти сектантству, на місцях церква покладалася здебільшого на парафіяльне православне духовенство, яке не було належно підготовлене та й не мало бажання займатися справою, що вимагала вагомій богословської підготовки. Більш того, нерідко самі місцеві православні церковно- та священнослужителі своєю релігійною пасивністю, небажанням активно керувати духовним життям у парафії, надмірними вимогами плати за треби, а часом і особистою негідною духовного чину поведінкою, штовхало українське селянство у секти. Слабка результативність роз’яснювально-виховної роботи православного духовенства серед сектантів спричинила те, що церковні власті почали все більше апелювати до адміністративно-каральних методів боротьби зі своїми релігійними опонентами. Але серйозна стурбованість церковних і світських властей феноменом штундизму

була викликана не лише усталеною тенденцією до його кількісного зростання й слабкою результативністю православних контрзаходів: місіонерства, поширення антисектантської літератури, листівок, підготовки і діяльності спеціалізованих кадрів духовенства, а й тим, що у 1880-х рр. він звернув на себе увагу самого імператора Олександра III. Це сталося після звіту обер-прокурора Синоду К. Победоносцева, який писав: “у Київській губернії шириться серед народу віровчення, наповнене загрозливим соціальним змістом, яке дуже негативно впливає на місцеве населення. Гальмування у прийнятті нагальних заходів боротьби із цим явищем може розхитати не лише релігійні погляди народу, а й поселити в ньому недовіру до законного уряду...”. Імператор написав таку резолюцію: “Необхідно обов’язково звернути найсерйознішу увагу на цю секту” [20]. Після звіту Київського губернатора за 1881 рік імператор написав резолюцію, в якій висловив ще більшу стурбованість фактом поширення штундизму в Київській губернії: “це вчення просякнуте духом соціального раціоналізму, воно непомітно підкрадається до неосвічених селянських мас і підриває у них почуття поваги до законної влади... Наказую звернути особливу увагу на цю секту Міністерству внутрішніх справ й обер-прокурору Священного Синоду” [21].

Заручившись підтримкою царя, з 1880-х рр. світська адміністрація у заходах щодо штундизму стає рішучішою і послідовнішою. 1888 року Олександр III призначив на посаду Київського генерал-губернатора графа Олександра Ігнат'єва і дав йому доручення якомога прискіпливіше розібратися із “штундою”. Для цього за ініціативою Ігнат'єва при генерал-губернаторі вперше була створена посада чиновника-спеціаліста із так званого сектознавства, який повинен був виконувати доручення генерал-губернатора “з питань “штунди” і церкви” [22].

1889 року під керівництвом Ігнат'єва пройшла особлива нарада губернаторів “Південно-Західного краю” з питань про стан штундизму в цьому регіоні та про заходи боротьби з цим явищем. На ній, зокрема, були ухвалені такі рішення:

- 1) Заборонити штундистам збиратися для публічних молитов;
- 2) Заборонити штундистам виїзди із місць їхнього проживання без особливого дозволу місцевого губернатора;

3) Заборонити штундистам займати будь-які керівні посади;
4) Заборонити штундистам купувати земельну власність;
5) Надати генерал-губернатору право, в певних випадках, висилати штундистів в особливі місця, наприклад у Закавказький край;

6) Надати право селянським спілкам, за мирськими постановами, затвердженими Міністерством внутрішніх справ, видаляти штундистів із свого середовища [23].

Окрім цих правових обмежень, до штундистів застосовувалися й більш репресивні заходи. Так, використовувалися засоби монастирського ув'язнення сектантів та їх тюремної ізоляції. Можна привести кілька прикладів. Так, одну із найвпливовіших штундисток села Поповки, Таращанського повіту Київської губернії Агафію Музилову ув'язнили у місті Таращі. Сюди ж привезли відомого штундистського ватажка Герасима Балабана і ще 11 його найближчих прибічників [24]. У листопаді 1872 році в селі Чаплинці, Таращанського повіту Київської губернії, після публічної демонстрації штундистів, відбулися численні арешти, каральні органи хотіли застосувати різки до протестувальників, але їх звільнили інші члени цієї секти [25]. Також відомі випадки монастирського ув'язнення православних священиків. Один із них відбувся у 1901 році внаслідок переходу до секти штундистів подільського пастиря Шандровського [26].

Репресії, переслідування ще більше радикалізували прибічників штундизму, налаштовували їх проти влади, фанатизували їхні дії. Так, одна із штундисток під час допитів сказала поліції: "Заплатили за недозволені зібрання 800 крб. й ще готові в 10 разів більше заплатити, але будемо збиратися..." [27].

Отже, аналіз засобів протидії штундизму, як і сектантству в цілому, з боку православної церкви в другій половині XIX — на початку XX ст. засвідчує, що протисектантська робота мала здебільшого організаційно-масовий характер (з'їзди місіонерів, місіонерські товариства, випуск літератури тощо), але на місцях вести полеміку, індивідуальну роботу з релігійними опонентами було нікому. На цю проблему змушені були звертати увагу навіть офіційні православні видання. Так, у 1896 році "Волинські єпархіальні відомості" писали: "Православ'я закам'яніло у зовнішніх формах, а всередині не виявляє жит-

тя... Пишна православна церква, пишне богослужіння... багато золота на іконах, величезні дзвони, мільйони свічок — цього одного мало: немає живого слова...” [28].

Свідченням глибокої стурбованості православної церкви ситуацією, що склалася, було проведення 1884 року в Києві спеціального собору південно-західних архієреїв проти сектантства, прийняття на ньому пастирського послання до парафіян, яке застерігало їх про небезпеку штундистських впливів. Ще категоричнішими були рішення православного місіонерського з’їзду, що відбувся 1891 року в Москві. Він схвалив по суті кріпацькі умови існування сектантів в імперії: заборону залишати місця проживання, продавати чи купувати землю, заборону молитовних зібрань тощо [29].

Однак синодальні рецепти протидії сектантам на місцях виходили, по-перше, із досить обмежених можливостей парафіяльного православного духовенства, по-друге, з його непідготовленості до релігійних дискусій з опонентами. Серед таких рецептів були заклики до православних церковно- та священнослужителів ретельно виконувати свої священницькі обов’язки, не вимагати від своїх парафіян плати за треби, не дозволяти собі вчинків, не гідних духовному чину та інше.

Таким чином, православно-штундистські взаємини на Правобережній Україні з другої половини ХІХ до 1905 року відзначалися особливою гостротою. Глибока криза православ’я, малоефективність засобів боротьби із штундизмом призвели до зростання впливів цього сектантського напрямку у “Південно-Західному краї”. Напруга у стосунках штундистських громад із органами російської адміністрації та представниками православної церкви зумовлювалася протилежністю їхніх інтересів. Сектанти намагалися поширити своє віровчення у православному середовищі, що викликало протидію з боку офіційної релігійної конфесії. Позиція владних структур у ставленні до сектантів в основному визначалася бажанням захистити православ’я та максимально обмежити діяльність віруючих-штундистів. Зауважимо, що правове і фактичне становище сектантства дещо поліпшилося лише після видання царського маніфесту 1905 року про віротерпимість в Російській імперії. Однак у ставленні державної церкви до нього мало що змінилося: православні ієрархи вимагали від уряду скасувати свободу віросповідань,

дозвіл на перехід із православ'я в інші християнські конфесії тощо. Зі спадом революційного піднесення 1905-1906 рр. тенденція поступок недержавним віросповіданням змінилася відновленням жорстких адміністративних обмежень і утисків. Достатньо потужна фракція православних ієрархів та духовенства в III та IV Державних думах на чолі з Холмським єпископом Євлогієм (пізніше — волинським архієпископом) блокувала будь-які спроби розширити права сектантських громад, узаконити принцип свободи совісті в імперії [30]. Російський шовінізм, для піднесення якого в роки Першої світової війни доклала чимало зусиль панівна православна церква, ще більше ускладнив існування сектантства загалом і особливо штундизму в російській державі. Саме штундистів звинувачували у тому, що вони були шпигунами ворожої сторони, а їх громади начебто діяли на німецькі гроші тощо. Лише лютневі революційні події, пізніший розпад імперії і проголошення у липні 1917 року Тимчасовим урядом свободи совісті зумовили певні зміни в становищі всього сектантства на краще.

Джерела та література:

1. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по Ведомству православного исповедания за 1890-1891 годы. — СПб., 1893. — С. 16-17.
2. Грушевський М. З історії релігійної думи на Україні. — К., 1992. — С. 166.
3. Історія релігії в Україні. — Київ, 1999. — С. 368.
4. Там само.
5. Там само.
6. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 13. — №2363-2364. — Арк. 3-3зв.
7. Там само. — Арк. 2.
8. Описание Волынской губернии за 1901 г. — Житомир, 1902. — С. 63.
9. Описание Волынской губернии за 1912 г. — Житомир, 1913. — С. 86.
10. Церковные ведомости. — СПб., 1889. — С. 1632.
11. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 13. — №2363-2364. — Арк. 2.
12. Там само. — Ф. 160. — №237. — Арк. 1.
13. Там само. — Ф. 13. — №2336-2337. — Арк. 2зв. — 3.
14. Там само. — Арк. 6.
15. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 304. — №920. — Арк. 12-12зв.

16. Одна из причин, способствующих зарождению штундизма // Церковные ведомости. — СПб., 1889. — С. 902.
17. Там само.
18. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект. — Київ, 1999. — С. 135.
19. Там само. — С. 136.
20. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 304. — №2138. — Арк. 495-496.
21. Там само. Арк. 497-498.
22. Там само. Арк. 500.
23. Там само. — Арк.. 501.
24. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 304. — №920. — Арк. 33.
25. Там само. — Арк. 33 зв.
26. Надтока Г. М. Вказ. праця. — С. 137.
27. НБУ ім. В. І. Вернадського. Інститут рукописів. — Ф. 304. — №920. — Арк. 35зв.
28. Летопись текущих событий // Волынские епархиальные ведомости. — 1886. — №20. — С. 628.
29. Історія релігії в Україні. Православ'я в Україні (Т. 3). — Київ, 1999. — С. 320.
30. Там само. — С. 321.

Анотації

Хитровская Ю. В. Православная церковь и штундизм на Правобережной Украине во второй половине XIX — в начале XX в.

На основе архивных данных автор анализирует проблемы православно-штундистских отношений на Правобережной Украине во второй половине XIX — начале XX века. Особое внимание уделено анализу взаимоотношений штундистов с российскими властями и представителями православной церкви.

Hitrovskaya J. V. The Orthodox Church and the stundism on the right-coastal Ukraine in the late 19th — early 20th cc.

On the basis of the contemporary records, the author analyzes the problems of the Orthodox-Stundist relationships on the right-coastal Ukraine in the late 19th — early 20th cc. Special attention is paid to the analysis of the Stundists interrelation with the Russian administration bodies and the Orthodox Church representatives.